

RESEARCH OUTPUTS / RÉSULTATS DE RECHERCHE

Armoede en rechten van de mens

Fierens, Jacques

Published in:
Welzijnsgids

Publication date:
1994

Document Version
le PDF de l'éditeur

[Link to publication](#)

Citation for pulished version (HARVARD):

Fierens, J 1994, Armoede en rechten van de mens: de breuk van de democratie. in *Welzijnsgids*. Kluwer, Waterloo, pp. 83-97.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

ARMOEDE EN RECHTEN VAN DE MENS

De breuk van de democratie*

*Jacques Fierens***

'Voor de allerarmsten is de ergste kwaal ter wereld de hoogmoed van de rijken, van de wetenschappers, van de experts. Hun pretentie dat zij alleen de waarheid in pacht hebben over wat goed is voor de mens, hun verwaandheid te menen dat ze geen rekening hoeven te houden met de leef- en denkwereld van wie uit de maatschappij is uitgesloten, is het grootste ongeluk. Daarin ligt de grote vernedering van de armste gezinnen van onze tijd.'

Joseph Wrésinski, *Forum du développement*, maart-april 1989

De rechten van de mens zijn een moderne poging bij uitstek om in rechtstaal iets te zeggen over de menselijke waardigheid en de politieke maatschappij. De fundamentele rechten zijn naar het verleden gericht, in die zin dat ze pas kunnen worden begrepen in het licht van de ervaring van wie heeft geleden, maar toch zijn ze nog meer naar de toekomst gericht, omdat ze tegelijk pogen om zaken te behouden en te veranderen.

Ze zijn nauw verbonden met de filosofie, in de zin van een discours dat de werkelijkheid tracht weer te geven, maar toch zijn ze allesbehalve een filosofisch discours in de pejoratieve betekenis van een holle woordenvloed of een alibi zonder dat actie wordt ondernomen. De formulering van de fundamentele rechten verwijst wel, rechtstreeks of onrechtstreeks, naar opvattingen - over de mens, de Staat - die twijfelachtig zijn en vaak ter discussie staan, maar deze formulering heeft geen afgeronde denkpatronen noch perfecte coherentie nodig, noch hoeft ze zich bewust te zijn van haar vooronderstellingen¹ om te worden geuit. Met andere woorden, er zijn onophoudelijk toelichting en verheldering nodig.

* Dit artikel werd vertaald uit het Frans. De overwegingen in deze bijdrage werden later vervolledigd en ontwikkeld in het hoofdstuk II van een werk van dezelfde auteur, m.n.: *Droit et Pauvreté*, Brussel, Bruylant, 1992.

** Jacques Fierens is advocaat bij de Balie te Brussel en docent aan de Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix te Namen. Assistent aan de U.C.L.

De rechten van de mens staan ook in nauw verband met het recht, omdat ze daaraan hun woordgebruik en sommige technieken ontleen. Ze zijn afhankelijk van wat de rechtswetenschap aanvaardt als behorend tot het recht, omdat het recht de opmerkelijke eigenschap heeft zichzelf te legitimeren. Tegelijk en vooral oefenen de rechten van de mens een diepgaande invloed uit op de toekomst van het recht.

De rechten van de mens moeten worden gezien als iets veranderlijks, als een denkinspanning en een aanzet tot actie. Het is onmogelijk om hun betekenis in de oorspronkelijke betekenis van het woord te vatten (waarnaar verwijzen zij?) en om hun impact te evalueren, indien men uit het oog verliest dat ze vóór alles een dynamiek vormen die als dusdanig tijdgebonden is.

Het is vanuit dit standpunt dat wij het voorgestelde thema zouden willen behandelen. Op welke manier geven het armoedevraagstuk en het bestaan van armen een andere wending aan deze dynamiek?² Wat vertelt ons het armoedeprobleem vanuit de optiek van de mensenrechten over dit streven naar de opbouw van het recht, naar de definiëring van de mens en de politieke samenleving? We zouden bijzonder tevreden zijn als we de lezer op zijn minst van twee zaken zouden kunnen overtuigen:

- aandacht besteden aan het armoedeprobleem is geen secundair of gedeeltelijk debat binnen het streven naar de uitwerking van fundamentele rechten;
- de vraag naar het voortbestaan van de armoede is brandend actueel en is mede richtinggevend voor deze verdere uitwerking.

Er volgen drie grote delen. In het eerste zullen we ons afvragen of de economische en sociale rechten afdoende zijn om de mens tegen armoede te beschermen; in het tweede stellen we de vraag hoe armoede reeds twee eeuwen lang inwerkt op het democratisch ideaal; in het derde vragen we ons af of de rechten van de mens nog wel tot het recht behoren.

I. Armoede en menselijke waardigheid

A. *Economische rechten, sociale rechten*

Wanneer men het armoedeprobleem en de rechten van de mens met elkaar in verband brengt, dan denkt men spontaan aan de zogenaamde rechten 'van de tweede generatie', die hoofdzakelijk economische, sociale en culturele rechten omvatten³.

Economische rechten beogen een betere verdeling van de materiële goederen te verzekeren en een inkomensgarantie te bieden. Sommige aspecten van het eigendomsrecht verwijzen daarnaar, en hetzelfde

geldt voor het recht op een behoorlijke levensstandaard, op voeding, onderdak, sociale zekerheid, enz. De sociale rechten, die zodanig met de economische rechten verweven zijn dat ze nauwelijks van elkaar kunnen worden onderscheiden, zijn gericht op de menselijke arbeid: het recht op werk, op rust, op een billijke bezoldiging, op de vorming van vakbonden, enz.

De economische en sociale rechten hebben zeker gepoogd om, rechtstreeks of onrechtstreeks, rekening te houden met de armsten en het armoedeprobleem. Hier of elders blijven de minstbedeelden erop hameren: een minimum aan materiële middelen is een voorwaarde voor vrijheid. Het is beledigend voor een arme hem te zeggen dat hij vrij is, wanneer hij honger lijdt of geen dak boven het hoofd heeft. Erger is het nog wanneer hun wordt verweten dat ze geen gebruik maken van hun vrijheid ('U hebt het recht om uw geplaats kind te gaan bezoeken en u gaat er niet heen' - ze kunnen echter geen treinticket voor het hele gezin betalen). Net als iedereen hebben armen nood aan inkomsten en materiële goederen en deze moeten hun worden gegarandeerd.

Maar de sociale rechten gaan reeds een stuk verder. Niet alleen de inkomsten moeten worden verdeeld. Ook het werk, dat op dit ogenblik voor de meeste mensen de bron van inkomsten vormt, is aan herverdeling toe. Dit houdt in dat men vanuit de ervaring van de armen begrijpt dat de mens meer is dan zomaar een som van behoeften (op het gebied van voeding, verwarming, enz.). Geld heeft naar het schijnt geen geur, maar het heeft op zijn minst een kleur. Het is absoluut niet om het even of iemand 1.000 F krijgt van het OCMW, van de RVA, van zijn baas, of dat hij het van zijn spaargeld neemt...

Werk was en is nog steeds een bestraffing van de armen⁵. We zullen hier alleen de nadruk leggen op het feit dat arbeidsverdeling niet alleen kwantitatief, maar ook kwalitatief moet worden gerealiseerd. Er is in feite geen enkele reden waarom een arme die van het bestaansminimum leeft onbevredigend of stompzinnig werk zou uitvoeren, waarmee hij in sommige gevallen niet eens extra inkomsten verwerft.

Theoretische studies over het armoedeprobleem slagen er maar moeilijk in om deze niet geldelijke dimensie in het onderzoek te integreren. Er wordt heden ten dage wel algemeen toegegeven dat armoede een multidimensioneel probleem is dat, in onze contreien in elk geval, moet worden geanalyseerd in termen van sociale uitsluiting, maar toch wordt bij het definiëren van 'mensen die in armoede leven' bijna onvermijdelijk een beroep gedaan op inkomstencriteria, omdat die gemakkelijker meetbaar zijn⁶.

B. Culturele rechten

Behalve het fundamenteel recht om te kunnen lezen en schrijven, worden culturele rechten doorgaans over het hoofd gezien wanneer men het over armoedebestrijding heeft. Tegenwoordig zijn deze rechten een luxe die voorbehouden blijft aan mensen van wie de levensstandaard al is verzekerd. De vraag van een arme huismoeder kan misschien ongepast lijken, maar ze is fundamenteel: 'Waarom geeft men mij niet de kans om voor mijn dochtertje pianoles te betalen?' Cultuur is taal, collectieve taal. Een cultureel recht genieten en daar gebruik van maken, betekent zich van deze collectieve taal bedienen. Welnu het ergste leed waaronder armen lijden is dat zij tot zwijgen veroordeeld worden. Zoveel mensen voeren in hun plaats het woord, omdat zij zelf geen taal hebben, omdat hun gestamel geringschattend wordt bekeken en er naar hen niet wordt geluisterd. Zijn dit hersenschimmen? Misschien. En toch, indien de rechten van de mens een poging zijn om de menselijke waardigheid tot uitdrukking te brengen en te beschermen, dan moet het toch duidelijk zijn dat men door deze verwijzing naar de cultuur en de taal aansluit bij een definitie die door vijftientig eeuwen beschaving wordt gedragen: *Antrôpos zôon logon échôn* - de mens is het levend wezen dat voor de logos openstaat⁷. Wie niets waarachtigs kan begrijpen of zeggen over de wereld, over de ander, over zichzelf, de schoonheid, de geschiedenis,... kan zijn menselijkheid nooit ten volle beleven. Ook het recht kan daar niet voor zorgen. Maar door enkele garanties te bieden en maatschappelijke projecten te formuleren, kan het daartoe wel een bijdrage leveren.

C. Politieke en burgerrechten

Politieke en burgerrechten zijn vaak tegengesteld aan vorderingsrechten. Bestaat bijvoorbeeld niet de vrees dat een gewettigd onderzoek van een sociale dienst een inbreuk zou betekenen op het privé-leven van een gezin? Deze spanning kan niet zomaar aan de kant worden geschoven. Het gaat vooral om het zoeken naar een evenwicht, want alle rechten zijn onmisbaar en bepalen elkaar wederzijds. Vrijheid van meningsuiting heeft geen enkele zin voor iemand die niet kan lezen of schrijven. Of omgekeerd, wat voor zin heeft het te kunnen lezen of schrijven wanneer de Staat haar burgers de mond snoert? Of nog, hoe zou men maatschappelijke projecten kunnen realiseren indien de armsten geen stemrecht hebben? Het is niet aangewezen om bijzondere rechten toe te kennen aan de minstbedeelden. De grote betrachting van de mensenrechten is namelijk dat ze op de hele mens en op alle mensen van toepassing zijn. Men garandeert geen rechten per individu, want elkeen is de steunpilaar

van de ander. De armsten zijn zich daarvan bewust, want ze zijn verplicht om op alle fronten tegelijk weerwerk te bieden, om tegelijk te zoeken naar een uitdrukkingmiddel, te zorgen voor de opvoeding van hun kinderen, voor behoorlijke huisvesting, enz.

II. Armoede en democratie

A. De geboorte van de moderne Staat: de stilte

De rechten van de mens hebben niet altijd bestaan, zelfs niet 'impliciet'. Ze putten talrijke intuïtieve inzichten uit oude tradities, of nemen inzichten over die op het moment van hun ontstaan in het Westen niet gekend waren⁸, maar de wil om sommige eigenschappen die wezenlijk worden geacht voor het menselijk bestaan precies te omschrijven en vooral om deze juridisch te beschermen, is compleet nieuw en dateert pas van ongeveer twee eeuwen geleden. Vooraleer de idee opduikt van een Staat die los staat van diegene(n) die het gezag uitoefenen, en voordat het recht kon worden gedefinieerd als subjectief recht, dus voor de 17de eeuw, was de idee van mensenrechten onmogelijk⁹.

De bevestiging van de fundamentele rechten is in de eerste plaats een politieke daad, een strijdwapen bestemd om de verhoudingen tussen de leden en de machthebbers van een samenleving en tussen de leden onderling te regelen.

Men weet dat de mensenrechten tijdens de Franse Revolutie opdoken. De Verklaring van 1789 was geen geëxalteerde bevestiging, maar een dringende noodzaak, want het was zaak zo snel mogelijk een nieuwe politieke wereld te consolideren die nog zeer zwak stond in geval van een 'offensief' van het Ancien Régime.

Vanaf dat sleutelmoment in de politieke en rechtsgeschiedenis speelt het armoedevraagstuk een kapitale rol. Dat blijkt nergens uit de zeventien artikelen... en dat is ongetwijfeld de meest significante aanduiding. Men kan zich daarover een oordeel vormen door na te gaan welke plaats in de voorbereiding van de Verklaring wordt ingeruimd voor de vraag naar de *openbare hulpverlening*. Bijna de helft van de zevenentwintig projecten die ter sprake kwamen, alludeerden daarop en maakten melding van wat later de 'sociale rechten' zouden worden. Het is een vergissing te denken dat deze eenvoudigweg over het hoofd werden gezien. Het is wel zo dat de vraag naar hulpverlening en de 'bijkomende artikelen die door verschillende leden werden voorgesteld', en waarin die vraag voorkwam, werden teruggestuurd met de belofte dat ze opnieuw zouden worden behandeld op 27 augustus 1789 en dat tijdens de eindfase van de definitieve opstelling van de Grondwet in augustus 1791 het recht op

hulpverlening het enige was waarvan - zonder succes trouwens - werd voorgesteld om het aan de Verklaring zelf toe te voegen¹⁰.

Zo struikelen de rechtsstaat en haar nieuwe rationaliteit reeds vanaf het prille begin over het bestaan van honderdduizenden armen in haar midden. Het principe van rechtsgelijkheid voor iedereen komt heftig in botsing met de feitelijke ongelijkheid. De wil om het individu tegen de macht te beschermen, staat onmiddellijk in een mogelijke contradictie met de uitbouw van een maatschappelijke solidariteit en een herverdeling van de rijkdommen.

De paradoxen die vervat liggen in de uitwerking van de fundamentele rechten en die nog steeds het kader van onze politieke geschiedenis bepalen, verhinderden dus in 1789 dat het recht van de armsten op bescherming tegen de armoede in de teksten werd opgenomen. Het was inderdaad zo dat de debatten op 26 augustus bijna toevallig werden afgesloten. Het was ook zo dat de Grondwetten van 1791 en 1793 de vraag naar hulpverlening vermeldden omdat deze een veel centraler plaats innam dan we kunnen veronderstellen. Maar toch blijft het ook zo dat de armoede binnen de rechtsstaat bij haar allereerste confrontatie met het individualisme naar het rijk der stilte werd verbannen. De armsten, die reeds poogden hun stem te verheffen, vormden vanaf het begin een probleem dat de essentie van de democratie raakte en vertegenwoordigden zodoende de 'breuk van de mensenrechten'¹¹.

B. De reacties: kreten en gefluister

De poging van de eerste twee Franse grondwetten om aandacht te schenken aan het recht op bescherming tegen armoede raakt in de negentiende eeuw compleet in de vergeethoek. De fundamentele vrijheden worden beperkt tot bepalingen die de inmenging van de overheid beperken. De Belgische grondwet van 1831, een model voor zijn periode, bevat gedetailleerde bepalingen ter bescherming van het privé-leven, maar weigert tot op de dag van vandaag de vorderingsrechten op te nemen. Op wereldschaal ontstaan in deze periode dezelfde relaties van uitbuiting tussen rijk en arm als die welke op nationaal vlak bestonden. De rijke landen plunderen de gekoloniseerde gebieden. De armoede van de meerderheid van de volkeren en de meerderheid van de Belgen wordt meer dan ooit verborgen achter een muur van stilte.

Hoe zou men zich dan kunnen verbazen over de heftigheid van sommige reacties? Terwijl de minst armen onder de armen zich binnen de arbeidersbewegingen groeperen en het marxisme-leninisme hun een stem geeft, die zich weldra laat horen in geschreeuw of gehuil, slaat de balans van de tegenstelling tussen individuele vrijheid en sociale solidari-

teit compleet naar de andere kant over. Nadat de vorderingsrechten ten voordele van de vrijheidsrechten werden opgeofferd, doet zich nu het omgekeerde voor. De almachtige Staat, de 'filantropische veelvraat', om het met de woorden van de dichter Octavio Paz te zeggen, slaagt er evenwel niet in, en zelfs verre daarvan, om de ellende te onderdrukken, zoals de historische ervaringen met het communisme ons steeds duidelijker tonen. Daar herontdekt men dat ook uit de ontkenning van de politieke en burgerrechten armoede voortspruit, en dat het recht en de politieke organisatie, die uiteindelijk de fundamentele uitdrukking van dit recht zijn, de armen beslist niet uit de problemen zullen helpen door een overgang van het ene uiterste naar het andere¹².

De liberale democratieën, met hun successen en mislukkingen, zoeken tot op vandaag naar een zijspoor. Een Staat volgens het 'laissez-faire'-principe zou de vrijheid van een vos in het kippenhok bekrachtigen. Een totalitaire Staat laat zien dat de dictatuur van de armen, of van wie hen beweert te vertegenwoordigen, en de haat van de rijken tot armoede leiden. Waar kunnen we de democratie anders zoeken dan in de onophoudelijke poging om deze beide polen met elkaar te verzoenen? Sinds de oorlog is België met name in deze richting op zoek. Deze keer is het eerder gefluister dan kreten. Soms klinkt dat gefluister jammer genoeg zo ingehouden dat het haast onhoorbaar is.

C. Armoede en internationale vrede

Eveneens sinds de oorlog zijn de rechten van de mens internationaal geworden. De internationalisering van het recht is bovendien een van de markantste fenomenen van het einde van deze eeuw, en weer staat het armoedevraagstuk daarin centraal. Het is bekend dat vooral de vreselijke gevolgen van het nazisme de inspiratiebron hebben gevormd voor de Universele Verklaring van 1948. Dit hallucinant regime werd zelfs nog voor de ontdekking van de realiteit over de concentratiekampen in de eerste plaats beschouwd als de ontkenning van de rechten 'van de eerste generatie': bescherming van de fysieke integriteit, individuele vrijheid, vrijheid van meningsuiting, rechtszekerheden. Wanneer Roosevelt echter op 16 januari 1941 zijn Toespraak over de Vier Vrijheden tot het Congres richt, die een directe inspiratiebron zal vormen voor de tweede considerans van de Preambule van de Universele Verklaring, maakt hij van de verwerping van de armoede een van de voorwaarden voor de toekomstige vrede. Nadat hij de vrijheid van meningsuiting en vervolgens de vrijheid voor iedereen om op zijn eigen wijze God te dienen, heeft vermeld, verklaart hij, nog vóór hij het recht bekrachtigt vrij van vrees te kunnen leven: '(de derde vrijheid) is het recht om vrij te zijn van gebrek'¹³.

Vanaf dat moment blijft de verklaring streven naar een evenwicht tussen enerzijds de bekrachtiging van de burgerlijke en politieke vrijheden (art. 3 tot 21), en anderzijds van de economische, sociale en culturele rechten (art. 22 tot 27). Een indirecte allusie op wat sommigen betitelen als 'het recht op vrede', een aankondiging van de derde generatie mensenrechten, is trouwens te vinden in artikel 28. De internationale overeenkomst betreffende de economische, sociale en culturele rechten en de internationale overeenkomst betreffende de individuele en politieke rechten; overeenkomsten die bedoeld zijn ter uitvoering van de Verklaring, weerspiegelen dezelfde zorg om het evenwicht, al valt deze scheiding in twee afzonderlijke instrumenten en de afwezigheid van een afdoende bindende werking van de eerste te betreuren.

In het kader van de Raad van Europa wil het Sociaal Handvest de tegenhanger zijn van het Verdrag voor de Bescherming van de Rechten van de Mens. De idee van een evenwicht tussen de eerste twee generaties van rechten bestaat, al zijn de resultaten teleurstellend op het vlak van de garantie van de economische, sociale en culturele rechten. Het feit dat er in de EG bij de opbouw van het Europa van 1992 niet daadwerkelijk rekening wordt gehouden met de allerarmsten is geen geruststellende gedachte.

Op internationaal vlak is ook nog de bijdrage van de arme landen, zeer vaak voormalige kolonies die zich niet kunnen beroepen op de eerste internationale garanties, bijzonder interessant. De promotie van een derde generatie rechten van de mens, die ook 'solidariteitsrechten' worden genoemd (recht op ontwikkeling, recht op vrede, recht op een schoon leefmilieu, recht op het gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid) wordt door de doorgaans zeer ernstige juristen niet au sérieux genomen, maar verwijst niettemin naar een typisch streven van de minst-bedeelden. Het is de zoektocht naar een derde weg: naast de verhoudingen 'tegen de Staat' of 'door de Staat' zijn er ook relaties 'met de Staat, onder ieders verantwoordelijkheid'. In dit opzicht verdient het Afrikaans Handvest voor de rechten van mens en volkeren dat binnen de OAE in 1981 werd gestemd, ernstige kritiek op het vlak van de beschermingsmiddelen die het biedt en kan het voor sommige landen slechts betekenen dat ze van de regen in de drop terechtkomen. Toch vormt dit Handvest een frappant voorbeeld van een synthese van de drie generaties van rechten, dat ook plichten omvat¹⁴. Misschien doet men er verkeerd aan geen aandacht te schenken aan deze poging die aanvoert dat het recht verder moet gaan dan op heden het geval is.

III. Kritiek op het juridisch karakter

Er wordt veel kritiek geleverd op wat kan worden beschouwd als een wildgroei van de rechten van de mens en het debat verloopt moeizaam¹⁵. Hoe kan worden verhinderd dat hun geldingskracht afstompt en tegelijk toegeven dat deze rechten niet alle mensen beschermen als ze niet de hele mens beschermen?

De vermaardste teksten met betrekking tot de rechten van de mens werden eerst uitgewerkt in de vorm van 'verklaringen', met een geringere bindende kracht dan verdragen en wetten. In de positivistische context die de denkwereld van de juristen sinds de negentiende eeuw blijft domineren, vergeet men zeer vaak rekening te houden met de bevestigingskracht van het recht. Bevestigen is een daad die de werkelijkheid verandert, en waarvan de doeltreffendheid, hoe beperkt ook, toch onomstotelijk vaststaat¹⁶. Het bewijs daarvan wordt geleverd door de rechtstreekse en onweerlegbare invloed die de Verklaring van 1789 heeft uitgeoefend op de latere grote juridische systemen, zoals ook het geval was met de Verklaring van 1948. Deze verklaringen behoren ongetwijfeld tot het domein van 'het recht', en meer nog zijn ze, zoals Jean Renaud meende, de explicitering van de beginselen zelf van een nieuwe maatschappelijke en rechtsorde, veeleer dan dat ze uit deze rechtsorde voortvloeien¹⁷.

Uiteraard is dit hier niet de plaats om dieper in te gaan op de peillose vraag naar de definitie van het recht. Maar toch zouden we even willen wijzen op de aantrekkelijke uiteenzetting van François Rigaud, die suggereert dat elk juridisch systeem de waarde heeft die het van alle andere systemen krijgt¹⁸. In strijd met een monistische visie op het recht zou men hieruit kunnen afleiden dat de rechten van de mens des te meer tot 'het rechtsgebied' behoren, naarmate ze als dusdanig worden erkend door de nationale, internationale, burgerlijke, religieuze, ethische rechtsordes, enz.

Sommige auteurs, zoals Claude-Albert Colliard, Robert Pelloux of Jean Rivero, verdedigen het juridisch karakter van de rechten van de mens van de eerste generatie, verwerpen dit voor de hypothetische derde generatie en miskennen vaak de economische, sociale en culturele rechten.

De meest voorkomende, algemeen gekende punten van kritiek, kunnen als volgt worden samengevat:

- De *bezitter* van deze 'rechten' is niet de mens of het individu, maar vaak een moeilijk te omschrijven collectiviteit. De ware rechten van de mens zouden individuele of collectieve rechten zijn, die in laatste instantie moeten worden beschouwd als individuele rechten die collectief worden uitgeoefend.

Men weet niet *aan wie* de meest recente rechten tegenstelbaar zijn, wie de personen zijn die deze rechten moeten naleven.

- Het *voorwerp* van sommige rechten zou onduidelijk zijn. Ze zouden niet méér zijn dan een amalgaam van andere rechten. Zo zou het recht op ontwikkeling niet meer zijn dan een soort agglomeraat van economische, sociale en culturele rechten. Bovendien zou het gevaar bestaan dat deze rechten in conflict komen met andere vrijheden.
- De *bindende kracht* van deze rechten is beperkt. Het is erg moeilijk, zo niet onmogelijk om hun bekrachtiging te verzekeren.

Het is juist dat het model van het subjectief recht, waarvan het eigendomsrecht het archetype is, in onze rechtssystemen een groot rechtskarakter (hoge graad van juridiciteit) bezit wanneer men deze verschillende criteria hanteert. Geen enkel van die criteria zou evenwel op zich alleen bepalend kunnen zijn.

Het is ongetwijfeld beter ervan uit te gaan dat het rechtskarakter ('juridiciteit') in verschillende graden aanwezig kan zijn, maar dat een zwakke graad van rechtskarakter niet betekent dat er geen recht is. Een van de meest voorkomende vergissingen in het debat over het rechtskarakter van de rechten van de mens is de verwarring tussen recht en subjectief recht. Het is niet omdat een tekst geen subjectief recht toekent dat hij geen deel uitmaakt van het recht.

Bovendien worden de collectieve rechten vertekend en van hun betekenis beroofd, wanneer ze als individuele rechten worden beschouwd die collectief worden uitgeoefend.

Met betrekking tot de persoon aan wie de rechten tegenstelbaar zijn, is er discussie over het 'horizontaal effect' van de rechten van de mens. Zijn ze tegenstelbaar aan iedereen of alleen aan de Staat? Uiteraard zijn sommige fundamentele rechten niet aan alle leden van de samenleving tegenstelbaar, omdat ze uitsluitend de Staat of de overheid betreffen (bijvoorbeeld: het recht om billijk te worden berecht, het recht op vrije verkiezingen). Daartegenover zijn alle rechten op zijn minst tegenstelbaar aan de Staat, die een welomschreven rechtspersoon is.

De onduidelijkheid van sommige juridische concepten is heel gebruikelijk en vaak zelfs gewild omdat dit een werkbare formule is. Denken we maar aan noties als openbare orde, goede zeden, schuld, of in het geval van de bekrachtiging van de rechten van de mens - waarvan het rechtskarakter slechts zelden wordt betwist - aan noties als redelijke termijn, onpartijdige rechtbank, onmenselijke behandeling, enz. Het is de taak van de rechtscontrole om aan deze begrippen een inhoud te geven, die vaak aan verandering onderhevig is.

Het risico dat de rechten elkaar tegenspreken is een verschijnsel dat inherent is aan de ondeelbaarheid van de rechten van de mens, en in meer algemene zin kan om het even welk recht in conflict komen met een ander recht.

Het probleem van de bekrachtiging en van de afdwingbaarheid, wat niet exact hetzelfde is, stelt veel meer problemen. Tal van auteurs blijven in de lijn van Kant¹⁹ de criteria voor de bepaling van het rechtskarakter zoeken in de realiteit van de bekrachtiging en de doeltreffendheid van de afdwingbaarheid. De heer Rigaux, van zijn kant, houdt uiteindelijk nog slechts twee elementen over die noodzakelijk blijken om te kunnen spreken van rechtsorde:

- het bestaan van een maatschappij waarvan de leden over een criterium van wederzijdse erkenning beschikken;
- de aanvaarding door deze maatschappij van gedragsregels waarvan de overtreding een uitwerking heeft op het leven binnen de groep²⁰.

Zodra de rechten van de mens gegroeid zijn in het midden van een samenleving waarvan de leden over een criterium van wederzijdse erkenning beschikken (bijvoorbeeld, vanuit theoretisch oogpunt althans, het democratisch ideaal) en zodra de schending van de mensenrechten een invloed heeft op het leven binnen de groep en van zijn leden (zonder dat dit tot juridische sancties leidt, de publieke opinie kan bijvoorbeeld haar afkeuring laten blijken), vormen zij een rechtsorde.

De rechten van de derde generatie zullen waarschijnlijk geen subjectieve rechten kunnen worden. Dit belet trouwens in principe geen juridische controle. We kennen meer bepaald de ervaring met de Volkenrechtbank, een privé-orgaan dat niet aarzelt om in juridische vorm arresten uit te vaardigen aangaande de erkenning van het zelfbeschikkingsrecht van volkeren²¹.

Tevens wordt vaak gezegd dat de economische, sociale en culturele rechten geen subjectieve rechten zijn en het ook niet kunnen worden²². Men heeft het over verzet tegen juridische controle of over het onvermijdelijk programmatisch karakter. Het is echter niet noodzakelijk dat de inhoud van het recht nader wordt bepaald om een soort van juridische controle te kunnen uitoefenen. Ten bewijze daarvan een voorbeeld uit de Belgische wetgeving dat, op grond van artikel 1 van de Wet van 8 juli 1976, het recht op sociale hulp bevestigt: 'Iedereen heeft recht op sociale hulpverlening. Deze heeft tot doel iedereen in staat te stellen een menswaardig leven te leiden'. De gelijkenissen qua formulering en aard met de rechten van de mens, en meer bepaald met de economische, sociale en culturele rechten, zijn duidelijk. De wet definieert echter slechts op een heel vage manier de inhoud van dit recht op sociale hulpverlening. De wetgever heeft precies gewild dat de gerechtelijke instanties dit recht concreet zouden invullen. Dit gebeurt nu ook dagelijks door de Kamers van beroep die door de wet zijn ingesteld, zonder dat zich daarbij principiële problemen voordoen. Het is dus niet langer de nauwkeurigheid van de tekst die een controle mogelijk maakt, maar de controle die de draagwijdte van de tekst bepaalt. Er is dus geen reden waarom een nationale of

internationale rechtbank - op vraag van een individu - in principe niet zou kunnen beslissen of de Staat al dan niet de verplichtingen jegens dat individu is nagekomen. Die verplichtingen vloeien voort uit haar verbintenis om, zelfs geleidelijk, de economische, sociale en culturele rechten na te leven.

IV. Conclusie

Als we deze al te beknopte overwegingen nog eens samenvatten, dan kunnen we stellen dat de armenproblematiek de dynamiek van de rechten van de mens fundamenteel doorkruist. Ze dwingt ons om de definitie van de voorwaarden voor een waardig bestaan onophoudelijk opnieuw te bekijken. De rechten van de mens voeren geen bijzondere rechten in voor de armen. Er zal geen einde komen aan de uitsluiting van diegenen die in feite minder rechten hebben dan de anderen, door aan de eersten meer rechten toe te kennen. Het armoedeprobleem is een probleem van sociale verhoudingen en dus van politieke verhoudingen tussen de leden van een samenleving. Een voortdurende herdefiniëring van de moderne democratie sluit in zich een fundamentele paradox die, in de ogen van de theoretici, de vorm aanneemt van de paradox die bestaat tussen de verschillende soorten van recht. Ze zijn alle ondeelbaar, absoluut noodzakelijk en toch tegengesteld. Maar deze paradox is in feite alleen maar de paradox dat in een rechtsstaat of ergens in de wereld mensen in armoede leven. Hun geschiedenis leert ons dat het onevenwicht, in de één of andere zin, de paradox niet opheft. De afschaffing van de armoede is niet alleen een kwestie van vorderingsrechten. De bekrachtiging van de vrijheden van 1789 alleen was ontoereikend. Er is alleen een synthese denkbaar. Of ze nu zoekt naar een goed evenwicht tussen de eerste twee generaties, of ze in een derde categorie van rechten of in de internationalisering van de juridische garanties haar weg zoekt, de breuk van de armoede belet steeds dat men het onderweg opgeeft.

Noten

1. Voor een voorstelling van de belangrijkste filosofische kritieken op de rechten van de mens, althans op die van 1789, cf. BINOCHE Bertrand, *Critiques des droits de l'homme*, Paris, PUF, 1989.
2. Dat wij eerder spreken van het 'armoedevraagstuk' dan van het 'armenvraagstuk' is typisch voor onze intellectuele denkwereld. Uiteraard zijn we hierin beïnvloed door Plato, maar het zou interessant zijn zich af te vragen of de betekenis zelf van het abstraheren niet grondig is geëvolueerd. Op een ogenblik dat de 'experts' - met inbegrip van de armoede-experts - het gezaghebbende discours voeren, heeft het zoeken naar de essentie ongetwijfeld plaats

geruimd voor het speelterrein van de 'wetenschappers'. In sommige tradities, zoals in de Bijbel, is er alleen sprake van armen en nooit van armoede.

3. De 'eerste generatie' bestaat uit de burgerlijke en politieke vrijheden (vrijdommen). De burgerlijke vrijheden zijn er in de allereerste plaats op gericht de integriteit van het individu te beschermen, terwijl de politieke vrijheden zijn deelname aan het politieke leven verzekeren. De tweede generatie omvat de economische, sociale en culturele rechten (vorderingsrechten). De derde zijn de solidariteitsrechten (zelfbeschikkingsrecht voor volkeren, recht op vrede, recht op een schoon milieu, recht op het gemeenschappelijk erfgoed van de mensheid, recht op ontwikkeling). De onderscheidingscriteria (recht gericht tegen de Staat, recht dat daarentegen een positief optreden van de Staat impliceert) zijn niet altijd relevant. Het is derhalve aangeraden om deze classificatie alleen gemakshalve aan te houden, waarbij er bovendien dient te worden op gewezen dat ze het risico verhoogt dat rechten tegenover elkaar worden gesteld en, derhalve, de indruk wordt gewekt dat er een hiërarchie van rechten bestaat of dat de ene rechten de andere uitsluiten.
4. In dit verband kan een veelbetekenend uittreksel te worden geciteerd uit de *Belgische Pandecten*, die lange tijd normgevend zijn geweest: 'Bovendien staat het de behoeftigen altijd vrij, zo men wil, om zich over te leveren aan onmatigheid, om zich aan bedelarij over te geven (...). Het staat het Bureel echter vrij om slechts hulp te verlenen aan die behoeftigen, die zich daartoe waardig tonen en die dit volgens het Bureel verdienen (V^o Burelen van weldadigheid, 1885, nr. 687).
5. Cf. FIERENS Jacques, 'Le travail dans les lois d'assistance: un droit ou un devoir?', rapport voorgesteld op het Europees congres: *Travail, protection sociale et lutte contre la paupérisation familiale en Europe*, 5-8 juli 1989.
6. Volgens de Commissie van de Europese Gemeenschappen zijn arme mensen individuen of gezinnen waarvan de middelen zo schaars zijn dat ze zijn uitgesloten van de als minimum aanvaarde levensstijlen in de Lidstaat waarin zij leven. Om te pogen het aantal armen te schatten, neemt de Commissie de mensen in aanmerking waarvan het inkomen lager ligt dan de helft van het gemiddeld inkomen per inwoner.
Het *Centrum voor sociaal beleid*, van zijn kant, tracht om bij zijn schatting van het aantal armen in België rekening te houden met het begrip 'subjectieve armoede'.
Het rapport dat in Frankrijk in naam van de economische en sociale Raad werd voorgesteld door de heer Joseph WRESINSKI (*Grande pauvreté et précarité économique et sociale, Journal officiel*, 28.2.1987) maakt een onderscheid tussen bestaansonzekerheid en armoede, en laat zien wat voor ons opzet het voordeel is om zich te beroepen op het recht: 'Bestaansonzekerheid is de afwezigheid van een of meer zekerheden die personen en gezinnen toelaten om hun elementaire verantwoordelijkheden op te nemen en van hun fundamentele rechten gebruik te maken. De onzekerheid die daaruit voortvloeit, kan van een sterk variërende omvang en duur zijn en kan min of meer ernstige en definitieve gevolgen hebben. Ze leidt het vaakst tot grote armoede wanneer ze zich op verschillende terreinen van het bestaan situeert, wanneer ze zich over een lange periode manifesteert en blijft voortduren, wanneer de kansen om zijn rechten te herwinnen en zijn verantwoordelijkheden zelf weer op te nemen in de nabije toekomst erdoor in het gedrang komen.'
7. Deze definitie wordt vaak toegeschreven aan Aristoteles, bij wie men haar echter niet als dusdanig terugvindt. De Heilige Thomas herneemt dit als: *homo animal rationale*. Tegenwoordig vertaalt men deze formule vaak met 'de

mens is een redelijk dier'. Zijn 'ratio' en vooral 'logos' een adequate vertaling voor rede? Dat is een heel andere vraag...

8. Cf. de mooie bundel onder redactie van HERSCH, Jeanine, *Le droit d'être un homme*, Paris, éd. Lattès - Unesco, 2de uitgave, 1984. Het is jammer dat de grote denktadities voortdurend trachten zich als de eerste miskende uitvinders van de mensenrechten op te werpen. Ook het christendom ontsnapt daar zeker niet aan, niet meer dan de Islam die nochtans op ontzaglijke problemen stoot wanneer hij zijn leer met die van de huidige rechten van de mens tracht verzoenen.
9. Er bestaat geen subjectief recht vooraleer de metafysica in de wereld een scheiding heeft aangebracht tussen het subject en het object. Indien we Heidegger moeten geloven, en hoezeer zijn we daar niet toe geneigd, dan werd deze cesuur door Descartes ingevoerd. cf. vooral Nietzsche, Deel II, Fr. vert., Parijs, Gallimard, 1971.
10. Cf. GAUCHET, Marcel, *La révolution des droits de l'homme*, uitg. NRF, Parijs, Gallimard, 1989, i.h.b. p.93 ff; FAURE Christine, *Les déclarations des droits de l'homme de 1789*, Parijs, Uitg. Payot, 1988, p.27 ff.
11. 'Maar het radicaal karakter van deze poging verplicht er ons bovendien toe om de rechten die er de kern van vormen in een ander daglicht te bekijken dan het zeer afgezwakte licht waarin wij gewend zijn ze te bekijken. Naast de waarborgen die deze rechten aan de mensen beloven, wordt de eis benadrukt om de collectieve ruimte, die er de diepste waarheid van vormt, te herschikken, en zelfs om, desgevallend, de sociale uitdrukking van de rechten, die in ieders macht ligt, tegen het individueel genot van deze rechten. op te zetten. Ten slotte brengt ze, met betrekking tot de *plichten of hulpverlening*, de breuken en spanningen aan de oppervlakte die inherent zijn aan deze nieuwe legitimiteit die ze verschaffen en die door de herwerkingen in de lente van 1793 en de zomer van 1795 duidelijk zichtbaar zullen worden', GAUCHET, o.c., p. IV-V.
12. Claude LEFORT laat op overtuigende wijze zien dat de burgerlijke en politieke vrijheden iets anders zijn dan formele vrijheden en dat ze de mogelijkheden-voorwaarden vormen van de democratische ruimte. Zie onder andere: 'Les droits de l'homme en question' in *Les droits de l'homme dans la crise de l'Etat-providence*. RIEJ, 1984.13, p. 11-47.
13. De volledige tekst luidt als volgt:
 'Voor de toekomst die wij willen verzekeren, hopen wij op een wereld die op de vier menselijke vrijheden is gebaseerd.
 De eerste is de vrijheid van het woord en de vrijheid van meningsuiting overal ter wereld.
 De tweede is de vrijheid voor iedereen om tot God te bidden op zijn eigen manier - overal ter wereld.
 De derde is het recht om vrij te zijn van gebrek - wat op wereldvlak betekent dat akkoorden van een economische orde worden gesloten die in vrede tijd een gezond leven verzekeren aan de inwoners van alle landen - overal ter wereld.
 De vierde vrijheid is het recht om vrij van vrees te leven - wat op wereldvlak betekent een wapenvermindering, die zich over de hele wereld uitstrekt, en dit in een zo volledige mate en op zo volledige wijze dat geen enkele natie in staat zal zijn om een daad van fysieke agressie te stellen tegen zijn buurlanden - nergens ter wereld.
 Dit is geen voorstelling van een verafgelegen millennium: dit vormt het funda-

ment zelf van een wereld die wij moeten realiseren in onze tijd en voor onze generatie.'

(geciteerd door VERDOODT, Albert, *Naissance et signification de la Déclaration universelle des droits de l'homme*, Leuven-Parijs, Uitg. Nauwelaerts, p. 39.

14. Cf. FIERENS Jacques, 'La Charte africaine des droits de l'homme et des peuples au regard de la théorie des droits fondamentaux', in *Revue burkinabé de droit*, te verschijnen.
15. Cf. vooral RIVERO Jean, *Les libertés publique*, TI, Les droits de l'homme, Uitg. P.U.F., 5de uitgave, 1987, p.p. 133-136; PELLOUX Robert, 'Vrais et faux droits de l'homme. Problèmes de définition et de classification', *Revue de droit public*, 1981, p.p. 53-68; HAARSCHER Guy, *Philosophie des droits de l'homme*, Brussel, uitg. ULB, 1987, p. 42 ff.
16. We hebben enkele regels aan dit onderwerp gewijd. Cf. FIERENS Jacques, 'Le droit à l'aide sociale: le langage des droits de l'homme', in *Les droits des citoyens les plus démunis*, Larcier, Namen/Brussel, Uitg. Soc. d'études morales, sociales et juridiques, 1984, p.p. 141-151.
17. Cf. RENAULD Jean, 'Réflexion sur la nature des droits de l'homme', *Revue de droit international et de droit comparé*, 1968; van dezelfde auteur, 'Les droits de l'homme en regard de la théorie générale du droit', JT, 1965, p.p. 417-418.
18. Cf. RIGAUX François, 'Le droit au singulier et au pluriel', *RIEJ*, 1982, 9, p. 1-61.
19. 'Le droit et la faculté de contrainte sont une seule et même chose' (KANT Emmanuel, *Métaphysique des moeurs*, Fr. vert. PHILONENKO A., Uitg. Vrin, Parijs, 1986, p. 106.
20. Cf. RIGAUX François, 'Le droit au singulier et au pluriel', citaat p. 42.
21. Cf. *Un tribunal pour les peuples*, Red. JOUVE E., Parijs, Uitg. Berger-Levrault, 1983.
22. Voor een poging tot juridische rehabilitatie van de economische, sociale en culturele rechten, cf. ook IMBERT, Pierre-Henri, 'Droits des pauvres, pauvre(s) droit(s)? Réflexions sur les droits économiques, sociaux et culturels', *Revue du droit public et de la science politique en France et à l'étranger*, 1989, p.p. 739-766.